

الحمد لله رب العالمين
والصلاة والسلام على
سيدنا محمد وآله الطيبين
الطاهرين
فلا

دانشگاه خوارزمی تهران

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

رساله جهت اخذ دکترای

زبان و ادبیات عربی

موضوع:

بررسی تطبیقی جلوه‌های عرفانی در اشعار ابن فارض مصری و حافظ شیرازی

استادان راهنما:

دکتر محمد صالح شریف عسکری

دکتر محمد علی جعفری

استادان مشاور:

دکتر حبیب الله عباسی

دکتر صغری فلاحتی

نگارنده:

عیسی زارع درنیانی

اردیبهشت ماه ۱۳۹۱

به انسانی وارسته و خود ساخته، مردی

سترگ و ستاره‌ای درخشان بر بلندای

تاریخ ایران زمین،

پرچمدار حماسه و عرفان

شهید دکتر مصطفی چمران.

تقدیر و تشکر

سپاس فراوان خداوند عزیز، حکیم و عارف که به واسطه برخورداری از تعالیم کاربردی‌اش جهت خودشناسی، خودسازی، بازگشت به خویشتن و کسب آرامش درونی، همواره لطف هدایتش بر ما جاری است.

تقدیر و تشکر فراوان از استادان دانشمند و فاضلی که همگامان ره پویان دانش اند.

تقدیر خویش را صادقانه و خالصانه تقدیم می‌دارم به محضر استادان بزرگوار:

جناب آقای دکتر محمد صالح شریف عسکری و جناب آقای دکتر محمد علی جعفری به عنوان استادان

راهنما که مرا در این مهم راهنمایی نمودند.

جناب آقای دکتر حبیب الله عباسی و سرکار خانم دکتر صغری فلاحتی، به عنوان استادان مشاور که بر من

منت نهادند و از رهنمودهایشان بسیار بهره بردم.

جناب آقای دکتر حامد صدقی، استاد عزیزم در دوره دکتری، که رهنمودهای شان همواره، چراغی در مسیر تحصیل علم

و زندگی‌ام است.

و سپاس و تشکر فراوان از:

پدر و مادر و برادران و خواهران بسیار عزیزم.

همکلاسی‌های عزیز: آقایان عبدالله حسینی، فؤاد عبدالله زاده، محمد یعقوبی.

دوستان عزیز: آقایان مهدی حسین زاده، مهدی نازاری (پیر فرزانه)، فیض الله محسنی فشانی جهرمی، بلال اروجی،

ابوالفضل صدر قایینی، محمد رضا مهکی، عباس بگ جانی.

که در طول نگارش این اثر همواره یاریم نمودند.

چکیده

از موضوعات مورد پژوهش در ادبیات تطبیقی بین دو ادبیات به طور عام و ادبیات عربی و ادبیات فارسی به طور خاص، جلوه‌های عرفانی است که به بررسی مصادر، الفاظ و مفاهیم عرفانی بین اثر دو ادیب می‌پردازد، نقاط اشتراک و افتراق، تأثیر و تأثر دو ادیب و ادبیات آنها بررسی می‌شود، ادبیات ملی یک کشور را غنی می‌کند، باعث تبادل افکار و توسعه فرهنگی می‌شود و اینگونه ادبیات یک ملت را بر جهان عرضه می‌دارد لذا در این جستار، سعی شده است جلوه‌های عرفانی دو شاعر معروف عربی و پارسی - ابن فارض مصری و خواجه حافظ شیرازی - در چارچوب ادبیات تطبیقی و روش مقایسه‌ای بررسی شود اما آنچه قابل اثبات می‌باشد این است که هر دو شاعر معروف، قدر اشتراک‌هایی در آبخورها (قرآن، احادیث، عرفان ادیان، اشعار پیشین) و زبان عرفانی (اصطلاحات و واژگان) دارند و در مفاهیم اساسی عرفانی مانند تجلی، عشق، ولایت، ملامت و سمبولهای عرفانی قابل مقایسه‌اند و با توجه به تحلیل‌های انجام شده از زندگی اجتماعی و ادبی دو ادیب معروف، خواجه حافظ شیرازی (شاعر عارف) از ابن فارض مصری (عارف شاعر) به طور غیر مستقیم یعنی از طریق تعلّم در مکتب‌های زمانه اش، تأثیر پذیرفته است.

کلید واژه‌ها : ادبیات تطبیقی، جلوه‌های عرفانی، ابن فارض مصری، حافظ شیرازی.

موضوع	صفحه
مقدمه.....	۱
بیان موضوع.....	۲
مسأله‌ی تحقیق.....	۴
سؤالات تحقیق.....	۵
فرضیه‌ها.....	۵
ضرورت تحقیق.....	۶
اهداف تحقیق.....	۶
پیشینه‌ی تحقیق.....	۷
روش تحقیق.....	۷
ساختار تحقیق.....	۸
محدودیت‌ها.....	۹
ارزیابی منابع و مراجع اساسی.....	۹
بخش اول:.....	۱۳
کلیات نظری.....	۱۳
فصل اول: عرفان.....	۱۴
درآمد.....	۱۵
تعریف عرفان.....	۱۵
اهمیت.....	۱۸
پیدایش.....	۲۴
آیین‌های عرفانی.....	۲۶
الف- هندی و بودایی.....	۲۶

۲۷	ب- پارسی
۲۸	ج- یهودی
۲۹	د- مسیحی
۲۹	ه- نو افلاطونی
۳۰	شعر عرفانی
۳۸	نتیجه گیری
۴۰	فصل دوم:
۴۰	شرایط تاریخی و اجتماعی عصر ابن فارض مصری و حافظ شیرازی
۴۱	درآمد:
۴۱	عصر ابن فارض مصری
۴۸	عصر خواجه حافظ شیرازی
۶۰	نتیجه گیری
۶۱	فصل سوم:
۶۱	شرح احوال و آثار
۶۲	درآمد:
۶۲	شرح احوال ابن فارض مصری
۷۱	شرح احوال خواجه حافظ شیرازی
۷۸	آثار ابن فارض مصری
۷۹	آثار خواجه حافظ شیرازی
۸۰	نتیجه گیری
۸۲	بخش دوم:
۸۲	قدر اشتراک‌های اشعار ابن فارض مصری و خواجه حافظ شیرازی
۸۳	فصل اول: آبشخورها

در آمد.....	۸۴
۱- قرآن کریم.....	۸۴
۲. احادیث.....	۱۰۲
۳. عرفان ادیان.....	۱۰۷
الف- هندی.....	۱۰۷
ب- زرتشتی.....	۱۰۹
ج- یهودی.....	۱۱۴
د- مسیحی و نو افلاطونی.....	۱۱۴
ه- اسلامی.....	۱۲۱
۴- شاعران پیشین.....	۱۲۷
اشعار ابن فارض مصري.....	۱۲۷
اشعار خواجه حافظ شیرازی.....	۱۴۱
نتیجه گیری.....	۱۶۰
فصل دوم:.....	۱۶۱
زبان عرفانی.....	۱۶۱
در آمد.....	۱۶۲
۱- اصطلاحات.....	۱۶۲
۱-۱- احوال.....	۱۶۳
۲-۱- مقامات.....	۱۸۲
۲. واژگان.....	۱۹۷
اشارات.....	۱۹۷
ألست.....	۱۹۷
بشارت.....	۱۹۸
تجرد.....	۱۹۹
تعلق.....	۱۹۹
تقوی.....	۲۰۰
جمال.....	۲۰۰
جوهر.....	۲۰۱
حجاب.....	۲۰۲

٢٠٣	حقیقت
٢٠٤	حیرت
٢٠٤	خاطر
٢٠٥	خیر
٢٠٦	خلوت
٢٠٦	دلیل
٢٠٧	ذکر
٢٠٨	سرّ
٢٠٩	سروش (ملک)
٢١٠	صحبت
٢١١	طلب
٢١١	طور
٢١٢	ظلمت
٢١٢	عزلت
٢١٣	علم الیقین
٢١٣	عنایت (توجه)
٢١٤	غنا
٢١٥	غیرت
٢١٥	فتح (گشایش)
٢١٦	فراق
٢١٧	فیض
٢١٨	قناعت
٢١٩	کرامت
٢١٩	لطف
٢٢٠	محنت
٢٢١	محو
٢٢١	نعمت
٢٢٢	نظر
٢٢٣	نقطه
٢٢٤	نیاز (الفاقة)
٢٢٥	ورد
٢٢٦	وصال
٢٢٦	وقت
٢٢٨	هاتف
٢٢٨	همّت
٢٢٨	یقین

۲۲۹	نتیجه‌گیری
۲۳۴	بخش سوم: مقایسه تطبیقی
۲۳۵	فصل اول:
۲۳۵	مفاهیم عرفانی در اشعار ابن فارض مصری و حافظ شیرازی
۲۳۶	درآمد
۲۳۶	تجلی
۲۴۹	عشق
۲۶۵	ملامت
۲۷۲	ولایت
۲۷۷	نتیجه‌گیری
۲۷۹	فصل دوم:
۲۷۹	سمبولیسم عرفانی در اشعار ابن فارض مصری و حافظ شیرازی
۲۸۰	درآمد
۲۸۰	آینه
۲۸۲	اعداد و حروف
۲۸۶	اعضای بدن
۲۹۳	جام
۲۹۴	خمر (شراب) و اوصاف آن
۳۰۳	زن و اوصافش
۳۰۷	سیاهی و سفیدی
۳۰۹	طبیعت و پدیده‌های آن
۳۱۹	نتیجه‌گیری

۳۲۱	جمع‌بندی.....
۳۲۴	خلاصه عربی.....
۳۳۳	الملخص.....
۳۳۴	فهرست آیات قرآنی.....
۳۳۶	فهرست احادیث.....
۳۳۶	فهرست اشعار عربی.....
۳۴۳	فهرست اشعار فارسی.....
۳۵۲	فهرست منابع.....
۳۵۲	فهرست منابع عربی.....
۳۶۱	فهرست منابع فارسی.....
۳۷۱	فهرست منابع انگلیسی.....
۳۷۲	Abstract.....

مقدمه

بیان موضوع

ادبیات تطبیقی یا هم‌سنجشی، شاخه‌ای از نقد ادبی است که از روابط ادبی ملت‌ها و انعکاس ادبیات ملت‌ها در یکدیگر سخن می‌گوید؛ برای نمونه از تأثیر ادبیات پارسی بر ادبیات عربی و یا برعکس می‌گوید. (نک: ابراهیم، ۱۹۹۷: ۳۲؛ باجو، ۱۹۹۷: ۲۱۳)

موضوع ادبیات تطبیقی، پژوهش نقاط تلاقی آثار ادبی در زبان‌های گوناگون و یافتن پیوندهای پیچیده و متعدد پدیده‌های ادبی در دوره‌های پیشین می‌باشد. (نک: الخطیب، ۱۹۹۹: ۲۱۱؛ البقاعی، ۱۹۹۹: ۱۲۳) ادبیات تطبیقی می‌تواند برقرار کننده پیوند و ارتباط روحی و معنوی میان ملت‌ها باشد و باید زمینه‌های اثرگذاری و اثرپذیری فراهم باشد تا تأثیر و تأثر صورت گیرد. (غنیمی هلال، ۱۹۸۷: ۱۴۳)

پژوهش در ادبیات تطبیقی، منافع زیادی در زمینه‌های ملی و جهانی دارد در زمینه ملی، بعد از تأثیر و تأثر ادیب یک کشور بر کشور دیگر، به شناخت ادبیات بیگانه، مقایسه آن با ادبیات ملی و تشخیص ادبیات ملی اصیل از غیر اصیل و عناصر دخیل جریانات فکری و فرهنگی، منجر می‌شود و در زمینه جهانی، با شناخت عادات و نگرش‌های فکری و فرهنگی به تفاهم و تقارب بین ملت‌ها، صدور و ورود عناصر گوناگون فکری، فرهنگی و علمی و تبادل منفعت می‌انجامد. (نک: سلوم، ۱۹۸۷: ۱۰۸؛ سعید، ۱۹۸۴: ۲۲۳؛ العراقی، ۱۹۸۵: ۳۲۱)

از دیگر اصول و مبانی ادبیات تطبیقی، رویکرد تاریخی آن است. بی‌شک آثار مورد پژوهش دو زبان، در یک موضوع خاص، زمانی در چارچوب تطبیق و مقایسه قرار می‌گیرد که مسافت تاریخی آن، نزدیک به هم (حد اکثر دو قرن) باشد و نمی‌توان در چارچوب ادبیات تطبیقی، یک اثر در قرن اول را با یک اثر در عصر معاصر مقایسه کرد چرا که اختلاف زیاد زمانی، بدون شک اختلاف مضامین فکری و فرهنگی را به دنبال دارد. (عنانی، ۱۹۹۹: ۳۲۱؛ ابراهیم، ۱۹۹۷: ۴۶) از آنجا که اثر شاعر، آینه تمام‌نمای دوران خویش است باید شرایط گوناگون فکری، علمی، فرهنگی، دینی و ادبی دو شاعر مورد مقایسه، تا حد زیادی شباهت داشته باشند که با مقایسه دو اثر بتوان به تبادل و تقارب در عرصه‌های گوناگون رسید.

مرز پژوهش در ادبیات تطبیقی زبان می‌باشد و اختلاف زبان، شرط پژوهش ادبیات تطبیقی است (حسن جاد، ۱۹۷۱: ۲۴۲) زبان عربی، اولین زبان جهان اسلام است و بعد از ظهور اسلام، رابطه مستحکمی با دیگر زبان‌ها دارد و زبان فارسی، دومین زبان جهان اسلام است که این دو زبان و دو ملت آن، بر هم تأثیر و تأثر فکری، فرهنگی و ادبی داشته‌اند و پژوهش تأثیر افکار، فرهنگ و ادبیات عربی بر افکار، فرهنگ و ادبیات ایرانی، موضوع ادبیات تطبیقی است که می‌توان، موضوع این پژوهش که بر اساس مکتب فرانسوی گرفته است از موارد و مصادیق آن به شمار آورد.

ابو حفص عمر بن الفارض المصری (۶۳۲ — ۵۷۶ هـ)

نامش عمر، لقبش شرف الدین، کنیه‌اش ابوحفص یا ابوالقاسم، اهل مصر، (ابن خلکان، ۱۹۷۸: ۱/ ۳۸۳) شهرت این شاعر و عارف نامی به «ابن فارض» از آنجاست که پدرش وظیفه ثبت احکام و فرائض (احکام ارث و میراث) شرعی حکام و قضات را برعهده داشته یا در واقع، کاتب حاکم شرع در امور ارثی و خانوادگی بوده و از این رو به لقب فارض، شهرت یافته است. شاعری عارف بود که رنگ دینی زمانه‌اش بر زندگی او سایه افکنده و بر لطافت طبع، صفای دل و تهذیب نفسش تأثیر گذاشته است.

از ابن فارض به جز دیوان اشعار، اثری دیگر در دست نیست و دیوان وی دارای خصائص فنی، میراث روحی و عرفانی است. هنگامی که اصحاب ذوق و وجد به اثر او می‌نگرند انعکاسی از عرفان و مفاهیم آن از جمله عشق الهی می‌یابند و به همین دلیل او «سلطان العاشقین» لقب دهند و می‌توان به حق گفت که اثر او به عنوان اثر روحی عرفانی علاوه بر تحفه ادبی، ماندگار است، دیوان او سرشار از لطافت لفظ، دقت معانی، برائت سبک و جمال تصویر می‌باشد و با وجود توانایی ادبی و عرفانی بی‌نظیری که به ویژه در دو قصیده «تائیه کبری» و «خمیره» در دیوان او یافت می‌شود می‌توان آن را با اثری از ادبیات فارسی در این زمینه مقایسه کرد.

شمس الدین محمد حافظ شیرازی (۷۹۰ — ۷۲۵ هـ)

محمد، ملقب به شمس الدین، معروف به حافظ (به دلیل از برداشتن قرآن) یا خواجه حافظ و گاهی خواجه (تنها) است، خواجه حافظ شیرازی از معروف ترین شاعران غزل و عرفان در ادبیات فارسی بلکه در

ادبیات جهانی است او از همان ابتدای زندگی به مطالعه علوم دینی، زبان فارسی و زبان عربی پرداخت. قرآن را حفظ نمود. اشعار او که در عشق و عرفان، لطیف و رقیق هستند بیانگر و تفسیر لطیفی از ضمیر و وجدان اسلامی و انسانی در زمان قساوت تاتار می‌باشند.

تمام آثار او که شامل قصائد، غزلیات، قطعه‌ها، رباعیات و مثنوی است در دیوانش محصور است. اثر بسیار معروف او غزلیات است که به اوج فصاحت، بلاغت، بساطت و رقت رسیده است.

بسیاری از پژوهشگران، رویکرد شعر او را باطنی و عرفانی می‌یابند و به ظاهر آن توجه خاصی نمی‌کنند چرا که به نظر آنها، او بر جایگاه‌های اسرار و رموز آگاهی داشته و صاحب آن جز صاحب مکاشفه نباشد. (مطهری، ۱۳۸۹: ۴۷)

خواجه حافظ به مانند ابن فارض، نگرش عمیق اسلامی و عرفانی به شعر داشت. اشعار عرفانی و دینی خود را بر شالودهٔ انسانیت بنا نهاد و در اشعارش، بسیاری از مضامین و واژگان عرفانی از جمله توحید عرفانی، مقامات و احوال عرفانی و... نمایان شده است و از چارچوب ظاهری فراتر می‌رود و با رمز بدون رمز در تعامل است.

مسأله‌ی تحقیق

ادبیات تطبیقی که به موضوعات گوناگونی در دو زبان مجزا می‌پردازد از شاخه‌های مهم ادبیات به طور عام و ادبیات عربی و ادبیات فارسی به طور خاص می‌باشد که به خاطر رابطهٔ مستحکمی که با هم دارند پیوسته ادباء آن دو در مقایسه با یکدیگر در آثارشان، قدر اشتراکها و تأثیر و تأثر داده‌اند و باعث تبادل افکار و فرهنگ در موضوعات گوناگون شده‌اند. از جمله این ادباء، ابن فارض مصری، شاعر عرب و خواجه حافظ شیرازی، شاعر فارسی را می‌توان نام برد که اشعارشان در زمینهٔ عرفان و جلوه‌های عرفانی قابل بررسی تطبیقی است.

سوالات تحقیق

- ۱- شرایط اجتماعی، تاریخی، فرهنگی، ادبی و دینی عصر ابن فارض مصری و خواجه حافظ شیرازی چگونه است؟ آیا نقاط اشتراک و اختلاف دارند؟
- ۲- شرح احوال و آثار ابن فارض مصری و حافظ شیرازی و نقاط اشتراک آن دو چگونه است؟
- ۳- اشعار ابن فارض مصری و حافظ شیرازی در آبشخورها چه نوع قدر اشتراک‌هایی دارند؟
- ۴- اشعار ابن فارض مصری و حافظ شیرازی در زبان عرفانی، اصطلاحات (احوال و مقامات) و واژگان عرفانی چه نوع قدر اشتراک‌های دارند؟ و حجم زبان عرفانی در اشعار هر کدام، چگونه است؟
- ۵- قدر اشتراک‌ها و قدر اختلاف‌های مفاهیم اساسی عرفانی: تجلی، عشق، ملامت و ولایت در اشعار ابن فارض مصری و حافظ شیرازی چیست
- ۶- قدر اشتراک‌ها و قدر اختلاف‌های سمبولیسم‌های عرفانی در اشعار ابن فارض مصری و حافظ شیرازی چیست؟

فرضیه‌ها

- ۱- شرایط سیاسی، اجتماعی، فرهنگی، علمی، ادبی، دینی و عرفانی ابن فارض مصری و خواجه حافظ شیرازی قابل بررسی است و تا حدی نقاط اشتراک دارند.
- ۲- ابن فارض مصری و حافظ شیرازی در اشعار خود از آبشخورهای مشترک، قرآن کریم، احادیث، عرفان ادیان و اشعار پیشین، استفاده نموده‌اند.
- ۳- ابن فارض مصری و حافظ شیرازی در اشعار خود از زبان عرفانی مشترک، اصطلاحات (مقامات و احوال) و واژگان استفاده نموده‌اند.
- ۴- قدر اشتراک‌های ابن فارض و حافظ همیشه یکسان نیست.
- ۵- اشعار ابن فارض مصری و خواجه حافظ شیرازی در زمینه مفاهیم اساسی عرفانی: تجلی، عشق، ملامت، ولایت، قابل بررسی تطبیقی است.

۶- اشعار ابن فارض مصری و خواجه حافظ شیرازی در زمینه سمبولیسم عرفانی: آینه، اعداد و حروف، اعضای بدن، جام جهان نما، خمر و اوصاف آن، طبیعت و پدیده‌های آن و سیاهی و سفیدی، قابل مقایسه تطبیقی است.

۷- حافظ از ابن فارض تاثیر غیر مستقیم گرفته است یعنی از طریق تاثیر پذیری از فتوحات مکیه که شرح تائیه کبری می باشد.

ضرورت تحقیق

۱- در دوران کنونی، جهان اسلام، به فعال سازی برنامه‌های فرهنگی مشترک بین عرب و فارس به طور عام و فعال سازی برنامه‌ها و پژوهش‌های ادبی مشترک به طور خاص نیاز دارد و مقایسه و تطبیق دو ادبیات، کشف تأثیر و تأثر آن از مصادیق مهم اینگونه فعال سازی است تا با بیرون آوردن فکر، فرهنگ و ادبیات از انزوا، باعث غنی شدن آن شود.

۲- با مطالعه کتابها، مقالات و پایان نامه‌های ادبی در موضوعات گوناگون تطبیقی، آنچه کمبود آن، احساس می شود موضوع عرفان و مضامین آن است.

۳- اطلاع از دیوان ابن فارض و دیوان حافظ (که در خانه بیشتر ایرانیان یافت می‌شود) شور و شوق زیادی فراهم می‌کند که دو دیوان، در چارچوب ادبیات تطبیقی در مضمون عرفانی، پژوهش شود.

اهداف تحقیق

۱- قدر اشتراک‌های اشعار ابن فارض مصری در آبخورها: قرآن کریم، احادیث، عرفان ادیان و اشعار پیشینیان.

۲- قدر اشتراک‌های اشعار ابن فارض مصری و حافظ شیرازی در زبان عرفانی: اصطلاحات (احوال ومقامات) و واژگان عرفانی.

۳- مقایسه تطبیقی مفاهیم اساسی عرفانی در اشعار ابن فارض مصری و حافظ شیرازی: تجلی، عشق،

ملاط و ولایت.

۴- مقایسه تطبیقی سمبولیسم عرفانی در اشعار ابن فارض مصری و حافظ شیرازی: آینه، اعداد و حروف، اعضای بدن، جام جهان نما، خمر و اوصاف آن، طبیعت و پدیده‌های آن، سیاهی و سفیدی.

پیشینه‌ی تحقیق

۱- نقد و تحلیل ادبی اشعار ابن الفارض المصری (پایان نامه فوق لیسانس از دانشگاه تربیت مدرس توسط

حمید شعبانی)

۲- مقایسه صنایع و مضامین ادبی اشعار حافظ و ابن الفارض (پایان نامه دکترا از دانشگاه تربیت مدرس

توسط محمدرضا نصر اصفهانی)

۳- شرح حال مختصری از سید حمیری و ابن الفارض (پایان نامه فوق لیسانس از دانشگاه اصفهان توسط

غلامحسین محبی)

۴- ابن الفارض و تائیه (پایان نامه فوق لیسانس دانشگاه آمریکایی بیروت توسط روز غریب)

علاوه بر موارد ذکر شده، چندین کتاب و مقاله در زمینه‌های گوناگون و به طور جداگانه، به اشعار ابن

فارض و حافظ پرداخته‌اند البته شایان ذکر است منابعی که به بررسی تطبیقی جلوه‌های عرفانی در شعر این

دو شاعر پردازد، یافت نشده است.

روش تحقیق

در این پژوهش، روش تحقیق آنچه متعلق به شرایط اجتماعی، تاریخی، فرهنگی، ادبی و دینی و عرفانی و

همچنین شرح احوال و آثار است، تاریخی می باشد و آنچه مربوط به قدر اشتراکها و بررسی تطبیقی است

تحلیلی بوده و ضمن روش اساسی تطبیقی- نقدی می باشد البته در فصل زبان عرفانی، (اصطلاحات و واژگان

عرفانی) از روش آماری هم استفاده شده است.

ساختار تحقیق

مقدمه: بیان موضوع، مسئله تحقیق، سؤالات تحقیق، فرضیه ها، ضرورت تحقیق، اهداف تحقیق، روش تحقیق، پیشینه تحقیق، ساختار تحقیق، محدودیت ها، ارزیابی مصادر و مراجع اساسی.

بخش اول: کلیات نظری است چرا که بدون تعریف شناخت مبانی و اصول عرفان و اهمیت آن و شرایط تاریخی و سیاسی و علمی و شرح و احوال دو شاعر نمی توان به عرفان آن پی برد و شامل سه فصل می شود: فصل اول: عرفان: درآمد، تعریف، اهمیت، نشأت، آیین های عرفانی (هندی و بودایی، پارسی، یهودی، مسیحی و نوافلاطونی) اشعار عرفانی عربی و پارسی همراه با ذکر عارفان شاعر و گزیده ای از عارفانه های آنها تا عصر حافظ شیرازی و نتیجه گیری.

فصل دوم: درآمد، شرایط تاریخی و اجتماعی عصر ابن فارض مصری و خواجه حافظ شیرازی و نتیجه گیری.

فصل سوم: درآمد، شرح احوال و آثار ابن فارض مصری و خواجه حافظ شیرازی و نتیجه گیری.

بخش دوم: قدر اشتراک های اشعار ابن فارض مصری و خواجه حافظ شیرازی است چرا که آنچه در ادبیات تطبیقی اصل است قدر اشتراکها می باشد که شامل دو فصل می شود:

فصل اول: درآمد، آبشخورها: قرآن کریم، احادیث، عرفان ادیان، شاعران پیشین و نتیجه گیری.

فصل دوم: درآمد، زبان عرفانی: اصطلاحات و واژگان و نتیجه گیری.

بخش سوم: مقاسیه تطبیقی اشعار ابن فارض مصری و خواجه حافظ شیرازی که مهمترین بخش و اساس رساله است و شامل دو فصل می شود:

فصل اول: درآمد، مفاهیم عرفانی در اشعار ابن فارض مصری و خواجه حافظ شیرازی: تجلی، عشق، ملامت، ولایت و نتیجه گیری.

فصل دوم: درآمد، سمبولیسم عرفانی در اشعار ابن فارض مصری و خواجه حافظ شیرازی: آینه، اعداد و حروف، اعضای بدن، جام جهان نما، خمر و اوصاف آن، زن و اوصاف او، طبیعت و پدیده های آن و سیاهی

در پایان هم، جمع بندی، خلاصه عربی، چکیده انگلیسی و فهرست ها، آیات قرآنی، احادیث، اشعار ابن فارض مصری و حافظ شیرازی و منابع و مراجع (عربی، فارسی و انگلیسی).

محدودیت‌ها

۱- این پژوهش، سه نوع منبع را شامل می شود:

۱- منبع پژوهش درباره ابن فارض مصری و دیوان او در تمامی زمینه‌ها به خصوص جنبه عرفانی او.

۲- منبع پژوهش درباره خواجه حافظ شیرازی و دیوان او در تمامی زمینه‌ها به ویژه جنبه عرفانی او.

۳- منبع پژوهش درباره ادبیات تطبیقی. لذا پژوهش در این زمینه، نیاز به مطالعه و بررسی گسترده دارد

که علت دشواری تمام پژوهش‌هایی است که در حیطه ادبیات تطبیقی است اما افزون بر آن، این پژوهش درباره عرفان و جلوه‌های آن می‌باشد که خود به عنوان یک علم مستقل و یک رشته در تحصیلات عالی است و برطالب و پژوهشگر آن واجب است اطلاعاتی در این زمینه، به ویژه مبانی و اصول آن داشته باشد و این امر به ویژه، زمانی که در مرحله مقایسه دو متن منظوم قرار گیرد نیاز به حوصله زیادی دارد.

۴- زبان عرفانی، بیشتر متون عرفانی به زبان عربی است و مبهم، بنابراین برگرداندن آن به زبان فارسی

سلیس تا حدی مشکل است چون معادل‌یابی آن به ندرت صورت گرفته و بسیاری از شروح فارسی کتاب‌های عرفانی به ویژه دیوان ابن فارض مصری بسیار مبهم بوده و خود نیاز به شرح دارند.

ارزیابی منابع و مراجع اساسی

۱- دیوان ابن فارض: به اهتمام شیخ علی، نوهی دختری او گردآوری شده و بارها با تصحیحات و تعلیقات

فراوانی به چاپ رسیده است. این دیوان شامل قصاید، دو بیت‌ها، الغاز و موالیا است و نخستین بار در سال

۱۲۵۷ قمری در حلب به چاپ رسیده و برخلاف سرنوشت اغلب دیوان‌های کهن که تجدید چاپ آن‌ها به

تصحیح و نسخه‌یابی گرفتار شده است، دیوان ابن فارض مورد توجه شارحان و مفسران قرار گرفته و در